

KASTAMONULU OSMANLI ÂLİMİ BALLIKLIZADE AHMED MÂHİR EFENDİ (1860-1925) VE TEFSİRCİLİĞİ

Hatice Merve ÇALIŞKAN BAŞER*

Öz

Son dönem Osmanlı âlimlerinden olan 1860/70 Kastamonu doğumlu Ahmed Mâhir Efendi “Ballıklızâde” lakabıyla tanınmaktadır. O, 19. yüzyılda, Batı’nın pek çok yönde ilerleme gösterdiği ve Osmanlı’nın ise yaptığı ıslahatların yanında toprak kaybetmeye başladığı Meşrutiyet döneminde yaşamıştır. Âlim Ahmed Hicâbî’den dersler almasının ardından kendisi de dersler vererek pek çok öğrenci yetiştirmiş, Dâru’l-Fünûn İlahiyât Fakültesi ve Medresetü’l-Vâizîn’de on üç yıl tefsir ve kelim dersleri okutmuştur. Bunun yanı sıra Yargıtay üyeliği, hâkimlik ve milletvekilliği yapmış olan âlim, siyasi bir kişilik olarak da karşımıza çıkmaktadır. Yayımlanan dört eseri bulunan Mâhir Efendi, Kastamonu’nun dini, siyasi, edebi alanlarda yetiştirdiği önemli şahsiyetlerdendir. Bu bağlamda çalışmanın amacı eserlerinden hareketle Ahmed Mâhir’in tefsirciliğini ortaya koymaktır. Bu çalışma kapsamında öncelikle Meşrutiyet Dönemi ve bu dönemde tefsir ilminin konumu ele alınmıştır. İkinci olarak Ahmed Mâhir’in hayatına dair bilgiler aktarıldıktan sonra “Mu’cizât-ı Kur’âniyye” ve “el-Fâtîha fî Tefsîri’l-Fâtîha” eserleri özelinde tefsirciliği incelenmiştir. Bu inceleme için de nitel araştırma yöntemi ve doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Ayrıca veriler betimleme, örnekleme ve ilişkilendirme teknikleri yardımıyla analiz edilmiştir. Ahmed Mâhir’in hem siyasi hem de dini bir yönünün olması ve bugün elimizde ona dair dört eserin bulunması

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı e-posta: haticemervecaliskan@gmail.com ORCID: 0000-0003-0877-7757

Atf/Cite as: Çalışkan Başer, Hatice Merve, “Kastamonulu Osmanlı Âlimi Ballıklızade Ahmed Mâhir Efendi (1860-1925) Ve Tefsirciliği” *Dini Araştırmalar*, 25/62 (Haziran 2022), 33-58, <https://doi.org.10.15745/da.1077002>

onun araştırılmasını önemli kılmaktadır. Onunla ilgili tasavvufi yönünün vurgulandığı bir doktora tezi ile aynı kişi tarafından hazırlanmış bir makale yine tasavvuf sahasında yazdığı eser ile alakalı iki yüksek lisans tezi yapılmıştır. Onun dışında hayatına ve eserlerine dair özlü bilgiler veren kaynaklar olsa da bazı biyografik ya da literatüre yönelik çalışmalarda verilen kısa bilgiler dışında “Mu’cizât-ı Kur’âniyye” ve “el-Fâtiha fî Tefsîri'l-Fâtiha” isimli eserlerinin akademik bir çalışmanın konusu olduğuna rastlamadık. Bu durum da bu çalışmayı önemli hale getirmiştir. Ayrıca müellifin Fâtiha suresi tefsirinin özgün olup olmadığına ilişkin çeşitli yorumların mevcudiyeti bu meseleyi problem olarak ele almamıza neden olmuştur. İncelememiz neticesinde Ahmed Mâhir'in özellikle “Mu’cizât-ı Kur’âniyye” eserine, dönemindeki siyasi ya da dini olumsuz durumları taşıdığını tespit ettik. Kur’ân'ın mükemmelliği ve her şeyi içerdiği düşüncesinden hareketle ayetleri, bu durumları düzeltmek için kullanmıştır. “el-Fâtiha fî Tefsîri'l-Fâtiha” eseri ise bize hem o dönem Osmanlı tefsir birikimin izlerini hem de bu âlimin tefsir, hadis ve edebiyata dair ilmi geleneğe sahip olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Osmanlı, Ahmed Mâhir, Meşrutiyet, Fâtiha, Mu’cizât-ı Kur’âniyye.

Ottoman Scholar from Kastamonu Ahmed Mâhir(1860-1925) Efendi and his Tafsir Methodology

Abstract

Ahmed Mâhir, who was born in Kastamonu in 1860-70, is one of the last period Ottoman scholars and is known by the penname "Ballıkızâde". He lived in the 19th century, during the Constitutional Monarchy period when the West progressed in many directions and the Ottoman Empire began to lose land alongside its reforms. After taking lessons from the scholar Ahmed Hicâbî, he also gave lectures and educated many students, and taught tafsir and theology for thirteen years at Daru'l-Fünûn Faculty of Theology and Medresetü'l-Vâizîn. In addition to this, the scholar, who has served as a member of the Supreme Court, a judge, and a deputy, also appears as a political personality. Mâhir, who has four published works, is one of the important personalities that Kastamonu raised in religious, political, and literary fields. In this study, the Constitutional Era and the position of the science of tafsir in this period are discussed. Secondly, after transferring information about Ahmed Mâhir's life, his exegesis method on the works of "Mu'cizât-ı Kur'âniyye" and "al-Fâtiha fî Tefsîri'l-Fâtiha" was examined. The qualitative research method and document

analysis technique was used for this study. In addition, the data were analyzed with the help of description, sampling and association techniques. The fact that Ahmed Mâhir has both a political and religious personality and that we have four works about him today makes it important to research him. In this context, the study aims to reveal Ahmed Mâhir's exegesis based on his works. A doctoral thesis on him, in which his mystical aspect was emphasized, and an article by the same person, again, two master's theses were made about the work he wrote in the field of Sufism. Some sources provide concise information about his life and works, and brief information given in some biographical or literature studies. But his works named "Mu'cizât-ı Kur'âniyye" and "al-Fâtiha fî Tefsîri'l-Fâtiha" have not been studied academically. This situation made this study important. In addition, the existence of various interpretations on whether the author's interpretation of Surah Fâtiha is original or not has caused us to consider this issue as a problem. As a result of our analysis, Ahmed Mâhir has conveyed the negative political or religious situations of his period, especially in his work "Mu'cizât-ı Kur'âniyye". Based on the idea that the Qur'an is perfect and contains everything, he used the verses to correct these situations. His work "el-Fâtiha fî Tefsîri'l-Fâtiha" shows us both the traces of the Ottoman tafsir accumulation of that period and that this scholar has a scientific tradition on tafsir, hadith, and literature.

Keywords: Tafsir, Ottoman, Constitutional Period, Ahmed Mâhir, Fâtiha, Mu'cizât-ı Kur'âniyye.

Summary

Ahmed Mâhir, who was born in Kastamonu in 1860-70, is one of the last period Ottoman scholars and is known by the penname "Ballıkızâde". He lived in the 19th century, during the Constitutional Monarchy period when the West made progress in many directions and the Ottoman Empire began to lose land alongside its reforms. The First Constitutional Monarchy was proclaimed and with its end, the period of tyranny with prohibitive and oppressive features, which lasted for about 30 years, began with II. Abdülhamit neutralized the defenders of constitutionalism. With the end of the First Constitutional Monarchy, situations such as freedom and reform began to lose their effect, and II. Constitutional Monarchy has been declared. When we look at the Ottoman period in general, we see that both full commentaries were written and only sura or verse commentaries were made. Translations and summaries of certain parts of the tafsirs were also made. During the Ottoman period, scholars did not try to bring a new method to tafsir. Generally, the tafsir of suras such

as Fâtiha, Mulk, and Vâkıa were included. In this period, the commentaries of Zemahşeri (d.538/1144) and Kadı Beydâvî (d.685/1286) were taught in Tafsir classes. Another noteworthy issue in tafsir studies in this period is the annotation and commentary studies. "Peace (Huzur) lessons", which means "lectures in the presence of the sultan", also have an important role. Another remarkable subject in the Ottoman period tafsir studies is the annotation and commentary studies. Many names wrote annotations on the works of commentators such as Zemahşeri and Beydavî. Commentary and annotation tradition, as a reflection of the scientific understanding of the period, left an important scientific legacy to the following periods with the ones they put on the existing knowledge. Annotations and commentaries are generally made on the works of scholars who are accepted as authority. The main purpose of writing the annotations is to ensure that the work in question is understood.

After taking lessons from the scholar Ahmed Hicâbî, he also gave lectures and educated many students, and taught tafsir and theology. Since Islamic sciences had an important place in Ottoman scholarly , everyone from the bureaucracy, the scientific class, and the military could work in these fields, as they had also passed the madrasa education. Similarly, in addition to his legal and political duties, Ahmed Mâhir taught both tafsir and theology for 13 years as a clergyman at the Faculty of Theology in Medresetü'l-Vâizîn and Darülfünun. In addition to this, the scholar, who has served as a member of the Supreme Court, a judge, and a deputy, also appears as a political personality. Ahmed Mâhir, who has four published works, is one of the important personalities that Kastamonu raised in religious, political, and literary fields. In this study, the Constitutional Era and the position of the science of tafsir in this period are discussed. Secondly, after transferring information about Ahmed Mâhir's life, his exegesis method on the works of "Mu'cizât-ı Kur'âniyye" and "al-Fâtiha fî Tefsîri'l-Fâtiha" was examined. Mu'cizât-ı Kur'âniyye was formed by bringing together the articles written by Ahmed Mâhir in various newspapers and some manuscripts. The book covers 28 different topics. This work of Ahmed Mâhir on the interpretation of Surah Fâtiha consists of the notes of the exegesis lessons he taught in Dârülfünun. The fact that Ahmed Mâhir has both a political and religious personality and that we have four works about him today makes it important to research him. A doctoral thesis about him, in which his mystical aspect was emphasized, and an article prepared by the same person, again, two master's theses were made about the work he wrote in the field of Sufism. some sources provide concise information about his life and works, and brief information given in some biographical

or literature studies. But his works named "Mu'cizât-ı Kur'âniyye" and "al-Fâtiha fî Tefsîri'l-Fâtiha" have not been adressed academically. As a result of our analysis, Ahmed Mâhir has conveyed the negative political or religious situations of his period, especially in his work "Mu'cizât-ı Kur'âniyye". Based on the idea that the Qur'an is perfect and contains everything, he wielded the verses to correct these situations. His work "el-Fâtiha fî Tefsîri'l-Fâtiha" shows us both the traces of the Ottoman tafsir accumulation of that period and that this scholar has a scientific tradition on tafsir, hadith, and literature. Some of problems will arise when we use today's understanding of tafsir or today's assumptions about how original work is to understand another period. The codes of this period cannot be used to define another period, but maybe to understand the periods in question.

Giriş

Genel olarak Meşrutiyet dönemine bakıldığında bir taraftan modernleşme, Batı'daki gelişmeler takip edilerek elde edilen ilerlemeler ve bunun sonucunda birtakım değişimler yaşanırken, öte yandan bu sürecin dini, siyasi ve sosyal bir takım olumsuz yansımaları da olmuştur. Özellikle siyasi ve dini ayrışmalar, basına uygulanan sansür ve bu durumların neticesinde ortaya çıkan tembel ve taklitçi zihniyet, dönemin sorunlarından bazılarıdır. Böyle bir çağda ilim adamları toplumsal refahı sağlamak adına bazı çalışmalar yapmışlardır. Bu dönemde siyasi ve dini kişiliği ile tanınan, on üç yıl tefsir dersi vermiş olan Ahmed Mâhir'in eserlerinde bu durumun izlerini görmek mümkündür. Çalışmada öncelikle dönemin özellikleri ve yine bu dönemde yapılan tefsir çalışmaları ele alınacaktır. Ulaşılan tüm bu bilgiler Mâhir'in düşünsel dünyasını anlamada temel oluşturacaktır. Ardından onun hayatına dair bilgiler verilecek ve onun tefsirciliği "Mu'cizât-ı Kur'âniyye" ve "el-Fâtiha fî Tefsîri'l-Fâtiha" isimli eserleri özelinde tartışılacaktır.

1. II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı'da Tefsir Çalışmaları

Bir kişinin düşünce dünyasının oluşumunda, fikirlerinin şekillenmesinde yaşadığı dönemin izleri bulunmaktadır. Dolayısıyla birini tanıırken onun yaşadığı dönemi bilmek yararlı olacaktır. 1860 doğumlu Ahmed Mâhir Efendi I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde yaşadığı ve milletvekilliği yaptığı için o zamanın olaylarına kısaca yer verilmesi uygun olacaktır. Çalışmamızın asıl amacı onun tefsirciliğini tanıtmak olduğundan, bu dönemde yapılan tefsir ilmi ile ilgili çalışmaların durumuna ilişkin bilgiler de verilecektir.

1.1. Meşrutiyet Dönemlerinde Osmanlı

Kanun-i Esasi'nin ilanından (1876) Meclisin kapatılmasına (1878) kadar olan dönem I. Meşrutiyet, meclisin tekrar faaliyetlerine başlayıp (1908) Saltanatın kaldırılmasına (1922) kadar süren dönem ise II. Meşrutiyettir.¹ Daha önce yaşanan Coğrafi Keşifler, Rönesans gibi gelişmelerin etkisiyle birlikte 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde siyasi, iktisadi, idari konularda bazı sorunlar meydana gelmiştir.² Yine aydınların farklı yönlerde ayrılığa düşmesinin yarattığı sorunlar, insanlardaki tembellek, cahillik, taklitçilik gibi özellikler Osmanlı'nın geri kalmasının iç sebepleri olarak düşünülmüş ve bu sorunları çözmek için âlimler çare arayışlarına gitmişlerdir.³ Sonra I. Meşrutiyet ilan edilmiş ve onun son bulması ile yaklaşık 30 yıl süren yasakçı ve baskıcı özelliklere sahip olduğu söylenen istibdat dönemi başlamış ve II. Abdülhamit tarafından meşrutiyet savunucuları etkisizleştirilmiştir. I. Meşrutiyet'in son bulması ile özgürlük, reform gibi durumlar etkisini kaybetmeye başlamıştır. II. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan dönemde söz konusu baskıcı rejimin bir yansıması olarak basına da sansür uygulanmış, sansür memurları ile denetimler gerçekleştirilmiştir.⁴ Bunların neticesinde II. Meşrutiyet ilan edilmiş ve böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti hem devrim yapacak güce kavuşmuş hem de siyasi gücü ele geçirmiştir. Bu gelişmelerle istibdat dönemi son bulmuştur. Ayrıca bu durum, yeni modernleşme hareketinin başlamasına imkân vermiş,⁵ fikir çeşitliliğine ve tartışma ortamının oluşmasına olanak sağlamış ve böylece halk bilinçlenmiştir.⁶

¹ M. Şükrü Hanioglu, "Meşrutiyet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/388.

² Zikrullah Aykaç, "Cumhuriyet'in Devraldığı Siyasi Miras: II. Meşrutiyet", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 71 (2021), 638.

³ Mustafa Gündüz, "II. Meşrutiyet Dönemi Türkçü, İslamcı ve Batıcı Görüşlere Mensup Aydınların Toplumsal Değişme Telakkileri", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 1/4 (2005), 98-99.

⁴ Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2007), 45-59.

⁵ Gökhan Dönmez - Cemal Öztürk, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Siyasi İktidar Anlayışı: İttihat ve Terakki Cemiyeti Bonapartist Miydi?", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2018), 201; Bora Ataman, "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü", *Marmara İletişim Dergisi* 14 (2009), 147.

⁶ Ayşe Güher Gülaçar, "II. Meşrutiyet Dönemi İktidar Oluşumu Sürecinde Basının Rolü" 3/Prof. Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı (ts.), *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 125.

Özellikle Batılılaşma düşüncesinin devam etmesiyle gelişen modernleşme çabaları, milliyetçilik hareketlerinin bazı yansımaları Osmanlı'nın dağılmasını hızlandıran etkenlerden olmuştur. İşte Meşrutiyet bu durumu önlemek için kurulmuş, devlet demokratikleşerek modernleşen bir hukuk devleti olma yoluna gitmiştir.⁷ Yine özellikle toplumun geri kalmasının sebeplerinden biri olarak din gösterilmiş ve âlimler bunun, insanların dinden uzaklaşıp hırsızlara bel bağlamaları, tembelleme etmelerinden dolayı olduğunu söyleyerek İslam'ın aslında kendisinde bir sorun olmadığını savunmuşlardır.⁸ Osmanlı bir yandan bu sorunları tamir etmeye çalışırken bir yandan da farklı gelişmeleri ve değişimleri takip etmiş; onlara ayak uydurmaya çalışmıştır.⁹ Bu doğrultuda ilim adamları toplumsal refahı sağlamaya yönelik çağrılar yapmışlardır.¹⁰ Hem merkezde hem de taşrada eğitim öğretim faaliyetleri kurumsallaşmış; yeni mektepler açılmış ya da buralardaki eğitim faaliyetleri ile ilgili çeşitli düzenlemeler yapılmış ve öğretmenler yetiştirilmiştir.¹¹

1.2. Osmanlı Döneminde Tefsir Çalışmaları

Osmanlı dönemine genel olarak baktığımızda hem tam tefsirlerin yazıldığını hem de sadece sure veya ayet bazında tefsirlerin yapıldığını görmekteyiz. Yine sadece tefsirlerin belli bölümlerin tercüme ve özetlerinin yapıldığı da olmuştur.¹² Bunun yanı sıra Kur'ân ilimleri ve Kur'ân tarihine ilişkin eserler de kaleme alınmıştır.¹³ O dönemde ilim dili olarak Arapça kullanıldığından çoğunlukla tefsir ile ilgili çalışmaların Arapça yapıldığını görmekteyiz. Türkçe yazılan tefsirler de bulunmaktadır. Ancak bunlar genelde kısa sureleri kap-

⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-Birinci Meşrutiyet Ve İstibdat Devirleri (1876 -1907)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 564/570; Hakan Uzun, "Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 6/2 (2005), 159.

⁸ Gündüz, "II. Meşrutiyet Dönemi Türkçü, İslamcı ve Batıcı Görüşlere Mensup Aydınların Toplumsal Değişme Telakkileri", 102-104.

⁹ Aykaç, "Cumhuriyet'in Devraldığı Siyasi Miras: II. Meşrutiyet", 648; Hidayet Aydar, "Osmanlılarda Tefsir Çalışmaları", *Yeni Türkiye Dergisi* 6/ (2000), 549.

¹⁰ Gündüz, "II. Meşrutiyet Dönemi Türkçü, İslamcı ve Batıcı Görüşlere Mensup Aydınların Toplumsal Değişme Telakkileri", 95.

¹¹ Ahmed Er, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Devlet Adamlarının Tefsir İlimine Katkıları* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 39.

¹² Abdülhamit Birişik - Recep Arpa, "Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 231.

¹³ Abdülhamit Birişik, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler" (Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'ân Tefsirine Hizmetleri, İstanbul, 2012), 200.

sayan tercüme, derleme gibi çalışmalardır.¹⁴ Müstakil bir tefsir yazmak yerine daha çok tercüme yapılmış ve bunlar yapılırken gereksiz olduğu düşünülen kısımlar çıkartılıp yararlı olduğu düşünülen bazı kısımlar tercümelere eklenmiştir. Yani birebir bir aktarma yapılmadığı için bunlar te'lif çalışmalar olarak kabul edilmektedir.¹⁵ Özgün tefsir yapmak isteyenler ise daha çok sure tefsiri yapmayı tercih etmişlerdir.¹⁶ Osmanlı döneminde âlimler tefsire yeni bir metot getirme çabası içine pek fazla girmemişlerdir. Ebüssüûd Efendi (ö.982/1574), Molla Gürânî (ö.893/1488) gibi bazı müfessirler müstakil tefsir yazmışlarsa da bu durum geçmişin kültürünü benimseyerek önceki konuların yeniden ele alınmasıyla sınırlı kalmış, tefsirde yeni bir hareketlilik, canlılık oluşturmamıştır. Genelde dil tahlilleri yapılmış, sahip olunan mezhebin görüşleri savunulmuş ve çeşitli hususlarda rivayetlerden yararlanılmıştır.¹⁷ Bu dönemde ilim sahasında süregelen istikrarın ve mevcut birikimin Kur'ân'ı anlamada yeterli kabul edilmesinin yeni bir tefsir yazmaya ihtiyaç bırakmadığı düşünülmektedir.¹⁸

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde genellikle Fâtiha, Mülk, Vâkıa gibi surelerin tefsirine yer verilmiştir. Osmanlı ilm geleneğinde tekke ile medrese birlikteliği olduğu için bu tarz tefsirleri genelde tasavvufa ilgili kişiler yazmış böylece Tanzimat sonrası da bu etki devam etmiştir.¹⁹ Her ne kadar farklı sureler tefsir edilmiş olsa da yaygın olarak Fâtiha suresinin tefsiri yapılmıştır. Fâtiha'nın ilk sure olması, bu sureye dair birçok rivayetin gelmesi bu durumda etkili olmuştur. Pek çok çalışmada Besmele'nin Fâtiha'dan bir ayet olup olmadığına ilişkin tartışmalar, surenin isimleri, nâzil oluşu ile ilgili tartışmalar, fazileti, namazda okunması, hamd ve şükür arasındaki farklar, sırat-ı müstakim ile neyin kastedildiği gibi ortak konulara yer verildiği görülmektedir.²⁰

¹⁴ Esat Özcan, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]* 17 (2020), 161-163.

¹⁵ Birışık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", 201; Özcan, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri", 184.

¹⁶ Şükrü Maden, "Öne Çıkan Konuları İtibariyle Osmanlı Dönemi Fâtiha Sûresi Tefsir Literatürü", *Osmanlı Düşüncesi Kaynakları ve Tartışma Konuları*, ed. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 560.

¹⁷ Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir İle İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divan* 1/6 (1999), 254-256; Sakıp Yıldız, "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", *Ulu-dağ Üniveritesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987), 6.

¹⁸ Mustafa Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*, ed. Bilal Gökkr vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi, 2011), 159.

¹⁹ Mustafa Öztürk, "Son Dönem Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Kur'ân ve Tefsir Çalışmaları", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014), 16.

²⁰ Maden, "Öne Çıkan Konuları İtibariyle Osmanlı Dönemi Fâtiha Sûresi Tefsir Literatürü", 559-560.

Tefsir için en çok başvuru alan eserler, Osmanlı dönemi tefsir çalışmalarında ders kitabı derecesinde tesiri bulunan Zemahşerî (ö.538/1144) ve Kadı Beydâvî'nin (ö.685/1286) tefsirleri olmuştur.²¹ Zemahşerî'nin tefsiri, ilmi pek çok konuda başvuru alan önemli bir kaynak olsa da kendisi Mu'tezile mezhebine mensup bir âlim olduğu için bu konuda ona ihtiyatlı yaklaşmıştır. Zira Beydâvî onda yer alan mezhebi görüşleri eleştirerek buna karşı Ehl-i sünnetin görüşlerini savunmuştur.²² Ayrıca Beydâvî'nin tefsiri, kıraat ve dilsel konular, nüzul sebepleri, kıssalar gibi tefsir ilmine ait pek çok konuya dair ilim almış öğrencilerin bunları rahatça göreceği bir kaynak mahiyetindedir. Bunun yanında eserinde bazen açıklama yapmadığı müphem yerler de bulunmaktadır. Bu durumlar onun Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl isimli tefsirinin bir başvuru kaynağı olarak kullanılmasına imkan vermiştir.²³

Osmanlı dönemi tefsir çalışmalarında dikkat çeken diğer bir konu ise haşiye ve şerh çalışmalarıdır. Pek çok isim Zemahşerî, Beydâvî gibi müfessirlerin çalışmalarına haşiye yazmışlardır.²⁴ Şerh, her türlü eseri açıklayan eserler için kullanılan bir kelimedir. Haşiye ise, genelde şerhlerin kenarlarına yazılan notlar, açıklamaların hem kendisine hem de sonradan bu notların derlenmesine verilen isim olmuştur. Bu iki kelimenin birbirinin yerine kullanıldığı da görülmektedir. Tefsirler Kur'an'ı açıkladığı için onlar da şerh kitabı olarak kabul edilmişlerdir.²⁵ Şerh ve haşiye geleneği dönemin ilim anlayışının bir yansıması olarak mevcut birikimin üzerine koyduklarıyla sonraki dönemlere önemli bir ilmi miras bırakmıştır.²⁶ Şerh ve haşiyeler genellikle otorite kabul edilen âlimlerin eserleri üzerine yapılmıştır. Bu dönemde en çok okutulan tefsir olan Beydâvî'nin eseri üzerine 50'den fazla şerh ve haşiye gibi çalışmalar yapılmış olduğu bilgisi de²⁷ bu durumu desteklemektedir. Bunun yanı sıra fayda gözetmek amacıyla ders kitaplarına yazılan notların daha sonra kitaplaştırılmasıyla da haşiyeler oluşturulmuştur. Haşiyelerin yazılmasındaki asıl amaç söz konusu eserin anlaşılmasını sağlamaktır.²⁸

21 Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir İle İlgili Eserler Bibliyografyası", 253.

22 Sakıp Yıldız, "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987), 6.

23 Ahmed Faruk Güney, "Gaza Devrinde Kur'an'ı Yorumlamak: Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Eserleri", *DİVÂN İlmî Araştırmalar* 1/15 (2005), 200.

24 Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir İle İlgili Eserler Bibliyografyası", 256.

25 Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Tefsir Haşiyeleri" *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, (İstanbul, 2011), 168-169.

26 Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", 123, 127.

27 Mustafa Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", 112.

28 Abay, "Osmanlı Döneminde Tefsir Haşiyeleri", 174, 194.

Osmanlı döneminin tefsir ile ilgili faaliyetlerinde öne çıkan bir başka husus “huzur dersleri” olmuştur. “Padişahın huzurunda yapılan dersler” demek olan bu faaliyet 1724 yılında başlayıp 1926 yılında son bulduğu kabul edilen ve yaklaşık 205 yıllık bir geleneği ifade etmektedir.²⁹ Bu derslerde temel başvuru kaynağı Beydâvî'nin “Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl” isimli tefsiri olmuştur.³⁰ İcaz yönünden başarılı kabul edilen bu eserin aynı zamanda edebi bir üsluba sahip olması, bu tefsirin tercih edilmesinde etkili olmuş ve bu çalışma Osmanlı'nın resmi tefsir kaynağı kabul edilerek medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Huzur derslerinin başlangıcından bitimine kadar bu tefsir baş eser olarak kullanılmıştır.³¹ Bunun yanı sıra, Zemahşerî, Râzî (ö. 606/1210), Ebüssuûd gibi âlimlerin tefsirlerinden de yararlanmışır.³²

2. Ahmed Mâhir (1860-1925) ve Tefsirciliği

Osmanlı'nın Meşrutiyet dönemine ve tefsir geleneğine yer verdikten sonra bu bölümde, son dönem Osmanlı siyasetçisi ve din âlimi olan Ahmed Mâhir'in hayatından ve Fâtiha Suresi Tefsiri ve Mu'cizât-ı Kur'âniyye isimli eserleri ekseninde tefsirciliğinden ve döneminin siyasi ve ilmi birikimin buna yansımalarından bahsedeceğiz.

2.1. Ahmed Mâhir'in Hayatı

Ballık ailesine mensup, Ballıkliefendizâde lakabıyla bilinen Ahmed Mâhir Efendi 1860 veya 1870 yılında Kastamonu'da doğmuştur. Kaynaklarda hem doğumu hem de vefatı için farklı tarihler bulunmaktadır. Vefatı için 1925 ve 1926 şeklinde farklı tarihler verilmektedir.³³ Hafızlığını tamamladıktan

²⁹ Ömer Kara, “İslam Geleneğinde Ümera Huzurundaki Bilimsel Toplantıların Osmanlıcası: Huzur Dersleri”, *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, ed. Bilal Gökçür vd. (İlim Yayma Vakfı, ts.), 318.

³⁰ Abay, “Osmanlı Döneminde Tefsir Haşiyeleri”, 180.

³¹ Ömer Kara, “Osmanlı'da Huzur Dersleri Geleneği ve Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 524.

³² Salih Çavuşoğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Padişah Huzurunda Yapılan Tefsir Dersleri* (Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 93.

³³ Bazıları doğumunu 1870, vefatını 1926 olarak kaydetmiş. Bk. İbrahim Alâettin Gövsa, “Mâhir Efendi, Ahmed (1870-1926)”, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* (İstanbul: Yedigün Neşriyat, 1946), 231; “Ahmed Mâhir Efendi”, *Meydan Larousse*, ed. Safa Kılıçlıoğlu vd. (İstanbul, 1992), 1/176. Bazı kaynaklar ise doğumunu 1860, vefatını 1925 olarak belirtmiştir. Bk. Abdülkerim Abdülkadiroğlu, *Kültürümüzden Esintiler* (Ankara: Akademi Kitabevi, 1997), 471; Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 2/903.

sonra 1882 yılında Nakşibendi şeyhi olan Ahmed Hicabî'den icazet almıştır.³⁴ Hukukçu ve siyaset adamı olan Mâhir Efendi aynı zamanda din adamı ve şairdir. Hâkimlik, İstinaf ve Yargıtay üyeliği gibi çeşitli görevlerde bulunmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanının ardından 1908 yılında Meclis-i Mebusan'da yedi sene milletvekilliği yapmıştır.³⁵ Cumhuriyetin ilan edildikten sonra Büyük Millet Meclisi'nin ikinci devresinde Kastamonu milletvekili olarak iki sene aynı vazifeyi sürdürmüştü³⁶ ve görevi sürdürdüğü sırada Kastamonu'da vefat etmiş, evinin yanındaki mezarlığa defnedilmiştir.³⁷ Eserlerinde istibdat dönemiyle ilgili yaptığı olumsuz söylemlerinden hükümetin bu politikasını desteklemediği anlaşılmaktadır. Çünkü o zamanlarda istibdat, muhalefetin önemli argümanlarından olmuştur. İslamcı kabul edilen pek çok ismin söylemlerine bu karşıtlık yansımıştır. Bu bağlamda yeniden yapılanma arayışları içinde meşrutiyet ve özgürlük gibi konuları temel alarak düşüncelerini şekillendirmişlerdir.³⁸

Osmanlı toplumunda İslamî ilimler önemli bir yere sahip olduğu için hem bürokrasiden hem ilmi sınıftan hem de askeri sınıftan herkes, medrese eğitiminde de geçtikleri için bu alanlarda çalışma yapabiliyordu. Benzer şekilde Ahmed Mâhir de hukuksal yönü ve siyasi görevlerinin yanı sıra din adamı olarak Medresetü'l-Vâizîn³⁹ ve Dârülfünun İlähiyat Fakültesi'nde 13 sene hem Tefsir hem de Kelam dersleri vermiştir.⁴⁰ II. Meşrutiyet döneminde medreselerde yeniden yapılanma yoluna gidilmiş, öğretim kademelere ayrılmış,

³⁴ Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 2/903.

³⁵ "Ahmed Mâhir Efendi", *Meydan Larousse*, ed. Safa Kılıçlıpğlu vd. (İstanbul, 1992), 1/176; Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 2/903; Abdülkerim Abdülkadiroğlu, *Kültürümüzden Esintiler* (Ankara: Akademi Kitabevi, 1997), 471-472.

³⁶ TBMM resmi internet sitesinde 2.devre milletvekili olarak takrirlerine ve mecliste söz alarak değindiği hususlara yer verilmiştir. Bk. Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), "Tutanaklar: Tutanak Dergisi", erişim: 28 Mart 2022, https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sorgu_ekrani.

³⁷ Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 2/903; Gövsa, "Mâhir Efendi, Ahmed (1870-1926)", 231.

³⁸ Mustafa Tekin, "Dönemin İslamcılarının II. Abdulhamid'e Bakışı", *Birey ve Toplum* 1/1 (2011), 47, 58; Ahmed Mâhir'in hayatıyla ilgili daha fazla bilgi için bk. Lamia Levent, *Ahmed Mâhir Efendi Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2012), 25-28.

³⁹ Medresetü'l-vâizîn ile ilgili detaylı bilgiler için bk. İbrahim Ateş, "Evkaf-ı Humayun Neza-retince Açılan İlk Yüksek Vaiz Okulu Medresetü'l-Vaizîn", *Diyanet Dergisi* 24/4 (1988).

⁴⁰ Gövsa, "Mâhir Efendi, Ahmed (1870-1926)", 231; Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969), 2/903; Abdülkerim Abdülkadiroğlu, "Ahmed Mâhir Efendi, Ballıklızhâde", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/98.

programlarda yeni düzenlemeler yapılmış ve nitelikli din adamları yetiştirmek, mektepler ile uyumlu bir program oluşturmak gibi amaçlar güdülmüştür. Medresetü'l-Vâizîn de bu dönemde vaizleri yetiştirmek amacıyla kurulan bir medrese olmuştur.⁴¹

Ahmed Mâhir, Abdülkadiroğlu'nun aktardığı bilgilere göre, Babâli bas-kınıyla Mısır'a kaçan Mustafa Sabri Efendi'nin yerine kelim ve Manastırlı İsmail Hakkı'nın vefat etmesiyle onun yerine üçüncü sınıfların tefsir derslerine girmiştir.⁴² Daha sonra 1915 yılının programında ise üçüncü sınıflara Tefsir dersine girdiğine dair bilgiler vardır.⁴³ Darülfünun ise 19. yüzyılda yüksek öğretim kurumu olarak tüm ilim ve fenleri okumak isteyenlere hitap eden, sonrasında devlet kurumlarında çalışma imkanı da tanıyan bir kurumdur.⁴⁴ Ahmed Mâhir de bu kurumdaki tefsir derslerini vermekle sorumlu hocadır. Tüm bunların yanında onun icazet verdiği öğrenciler olmuştur. Onlardan biri Mehmed Tevfik Efendi'dir (ö.1866). Kendisi Ahmed Mâhir'den on yıl ders aldıktan sonra 1896 yılında icazet almıştır.⁴⁵ Mehmed Salim Efendi (ö.1851)⁴⁶ ve Serbestzâde Ahmed Hamdi(ö.1939) de kendisinden icazet alan kişilerdendir.⁴⁷ Diğer bir isim Mustafa Sadık Vicdani'dir (ö.1939). O da Ahmed Mâhir'in derslerini almış ve hocası tarafından kendisine hem icazet hem de "Ebu Rıdvan" künyesi verilmiştir.⁴⁸

Ahmed Mâhir'in, İbn Atâullah el-İskenderî'nin "el-Ĥikemü'l-'Atâ'iyye"ye yazdığı "el-Muhkem fî Şerhi'l-Hikem" isimli şerh kitabı vardır. Bu da onun tasavvufi yönünü göstermektedir. Bunun yanı sıra tefsir derslerinin notlarından oluşan "el-Fâtîha fî Tefsîri'l-Fâtîha" isimli Fatihâ suresi

41 Zeki Salih Zengin, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 36 (2016), 48/57; Tuğba Yalçın Aydeniz, "Osmanlı'da İlk Vaiz Yüksek Okulu: Medresetü'l-Vâizîn", *III. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri*, ed. Feridun M. Emecen vd. (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2015), 602.

42 Abdülkadiroğlu, *Kültürümüzden Esintiler*, 476.

43 Zeki Salih Zengin, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 36 (2016), 43-45.

44 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünun", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/521-522.

45 Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970), 4/179.

46 Abdülkadiroğlu, *Kültürümüzden Esintiler*, 487.

47 Kamil Şahin, "Ahmed Hamdi Serbestzâde", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/72.

48 İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 3/1537.

tefsiri, 1908-1909 senelerinde gazetelerde yayımlanmış çeşitli makalelerden oluşan “Mu’cizât-ı Kur’âniyye” isimli kitabı (2. kısmı basılmamış) ve hutbelerden oluşan “Hutbe Mecmuası” olmak üzere toplam 4 eseri basılmıştır.⁴⁹ Ayrıca bitirmediği bir tefsir kitabı ve çeşitli müsvedde eserleri olduğu da düşünülmektedir.⁵⁰ Zira kendisinin Türkiye Büyük Millet Meclisinin Genel Kurul görüşmelerinin tutanak, teklif, raporların yer aldığı zabıt tutanağında yazılan tefsirlerin genelde tercüme olduğu hatta birinin Fransızcadan çevrildiğini söyleyerek Kur’ân’ın 19 cüzünün tefsirini yazdığı geriye 11 cüzün kaldığını söylemiştir.⁵¹ Ayrıca Tefsîr-i Hüseyînî isimli eserin, İsmail Ferruh Efendi tarafından yapılan “Mevâkib Tefsîri” isimli çevirisinin⁵² içinde pek çok yanlışlar barındırdığını da söylemiştir.⁵³

2.2. Mu’cizât-ı Kur’âniyye

Ahmed Mâhir’in Kur’ân ile ilgili yaklaşımlarında dönemdeki olayların etkili olduğu görülmektedir. Zira o, döneminde yaşanan itilaflarının, kötüye gidişlerinin sebebinin dine bağlamıştır. Ahmed Mâhir’e göre yine insanları bir araya getirip ayağa kalkmak da din ile olacaktır. Dolayısıyla Kur’ân’ın hakıyla bilinmesi gerekir ki bununla toplum kendini düzeltebilsin. Aksi halde Kur’ân iyi bilinmezse haddi aşmış bir toplum meydana gelecektir. Kur’ân’ı bilmek ise hadis, edebiyat, tarih gibi ilimleri bilmek ile olacaktır.⁵⁴ Bu kısımda “Mu’cizât-ı Kur’âniyye” isimli eserinde bu görüşlerinin yansımalarının nasıl olduğunu inceleyeceğiz.

2.2.1. Eserin Genel Özellikleri

Mu’cizât-ı Kur’âniyye Ahmed Mâhir’in çeşitli gazetelerde yazdığı makalelerin ve bazı müsveddelerin bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Her bir makalenin bitiminde yazıldığı tarih verilmiştir. Eser 281 sayfadır. Kitabın

⁴⁹ “Ahmed Mâhir Efendi”, 1/176; Abdülkadiroğlu, *Kültürümüzden Esintiler*, 472.

⁵⁰ Abdülkadiroğlu, *Kültürümüzden Esintiler*, 473.

⁵¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), “Tutanaklar: 1908’de Günümüze Tutanaklar”, erişim: 28 Mart 2022, <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c014/tbmm02014061.pdf>.

⁵² Recep Arpa, “Tâhîrî’l-Mevlevî’nin Tefsîr-i Hüseyînî Tercümesi’nden Bir Numûne”, *Usûl: İslam Araştırmaları* 21 (2014), 133.

⁵³ Bk. Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), “Tutanaklar: 1908’de Günümüze Tutanaklar”.

⁵⁴ Bk. Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), “Tutanaklar: 1908’de Günümüze Tutanaklar”.

ikinci kısmı basılmamıştır. İç kapağında Kur'ân'ın açıklama, hidayet ve öğüt olduğunu ifade eden Âl-i İmrân suresinin 138. ayeti yer almakta ve kitap, “İfade-i Mahsusa” şeklinde bir giriş ile başlamaktadır. Eserin girişinde, dönemin siyasi, toplumsal çeşitli sorunlarının İslam'a yapılan eleştirileri doğrduğunu ve İslam'ın bu tarz haksız söylemlerden uzak olduğunu Kur'ân ayetleriyle açıklamak için bu eseri yazdığını söylemektedir. Ayrıca O, Kur'ân'ın aklı şaşkınlığa düşüren, dini ve uhrevi hakikatleri, hikmetleri gösteren bir mucize oluşundan ötürü ilimde çok bilgili olanların bile Kur'an'a ilişkin açıklamalarının yetersiz kalacağını söylemiştir. Ardından Yusuf suresi 76'da geçen “...Her ilim sahibinin üstünde daha iyi bir bilen vardır” ayetini esas alarak ve acizliğine rağmen şefaathle umuduyla kitaba başladığını eklemiştir.⁵⁵

Kitapta 28 ayrı konu ele alınmıştır. Bu konulardan biri hariç hepsinde “İslamiyet” kelimesi kullanılmıştır. Örneğin “İslamiyet, Kardeşlik”, “İslamiyet, Adab-ı Muaşeret”, “İslamiyet, Asker Donanmaları” bu başlıklardan bazılarıdır. Şükür, iyiliği teşvik, kardeşlik, adalet, temizlik gibi sosyal konuların yanında istişare, asker donanmaları, casusluk, Yemen Kıtası gibi siyasi konulara ve taşımacılık, yollar ve geçitler, ticaret, tıp gibi güncel konulara da yer vermiştir.⁵⁶ Her konuyu açıklarken ayetlerden örnekler kullanmıştır. Ancak her zaman ayetin tamamını zikretmediği gibi sadece birkaç yerde ayetin numarasını ve hangi surede olduğunu da belirtmemiştir. Bu durum, çalışmanın gazetelerde yayımlanan makalelerden oluşmasından ve tefsire dair bilgi vermekten ziyade toplumu bilgilendirme ve ıslah etme düşüncesinden kaynaklanmış olabilir. Zira İfade-i Mahsusa bölümünden hemen sonra genel bir başlık olarak attığı “Mu'cizat-ı Kur'âniyye” bölümünde Kur'ân'ın insanlığın faydasına olan pek çok konuyu içerdiğini söyledikten sonra, zulme uğrayan ülkelerin yok olup yerine yenisinin getirildiğini anlatan Enbiya suresinin 11. ayetini verip içinde buldukları dönemin sıkıntıları ile ilişki kurmuştur. Kavmin yok olmasının sebebini baskı ve zorbalık olarak göstermiştir. Bunun çözümü olarak da “Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı yapışın; bölünüp parçalanmayın. Allah'ın size olan nimetini hatırlayın. Hani sizler birbirinize düşmanlar idiniz de O'nun nimeti sayesinde kardeş oldunuz. Siz bir ateş çukurunun tam kenarında iken oradan da sizi Allah kurtarmıştı. İşte Allah size ayetlerini böyle açıklıyor ki doğru yolu bulasınız”⁵⁷ ayetini göstermiştir. Bu ayetin 120 yıl süren savaşlar-

⁵⁵ Ahmed Mâhir, *Mu'cizat-ı Kur'âniyye* (İstanbul: Osmanlı Şirketi, 1328), 1/1-3.

⁵⁶ Mâhir, *Mu'cizat-ı Kur'âniyye*, 1/280.

⁵⁷ *Kur'ân Yolu Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), Âl-i İmrân 3/103.

dan sonra Evs ve Hazrec kabilelerinde sağlanan barış üzerine indiğini söylemiştir.⁵⁸ Benzer yorumu Beydâvî'nin tefsirinde de görmek mümkündür.⁵⁹ Bu hususla esere başlaması, İfade-i Mahsusa'da da belirttiği üzere, tefsire dair akademik bilgidен ziyade dönemin toplumsal ayrışmalarının tespiti ve çözümüne yönelik amaç taşıdığını göstermektedir. Ayrıca yaşadığı dönemde Yemen, Müslüman birliğinin tamamlanması, güvenlik ve ticaret açısından önemli bir yerdi. Ancak yönetime başkaldırdıkları için düzen sağlanamamış ve bazı adaletsiz durumlar meydana gelmiştir.⁶⁰ Eserde "İslamiyet, Yemen Kıtası" başlığı altında hem Yemen ile ilgili bilgiler vermiş hem de Fil Suresi'nin arka planında yaşanan olayları Yemen ile ilişkilendirmiştir.⁶¹ Bu açıklamalar, siyasi olayları çözümlerken ayetleri kullandığının birer örnekleridir.

2.2.2. Ahmed Mâhir'in Tefsir Tarzı

Mu'cizât-ı Kur'âniyye, her ne kadar klasik bir tefsir mahiyetinde olmasa da Ahmed Mâhir'in tefsir yöntemini ortaya koymada bir örnek oluşturmaktadır. Çünkü bu eserinde dikkat çektiği meselelerin tamamını, Kur'ân'dan ilişkilendirdiği ayetler ile ortaya koyulmuştur. Bu anlamda aslında günümüzde uygulanan ve herhangi bir konu hakkındaki ayetleri bir araya getirerek konuyu ele alan⁶² konulu tefsir metodunu andırmaktadır. Ancak ilgili olduğunu düşündüğü tüm ayetleri konuyu anlatırken vermediği için de bu yöntemin biraz dışında kaldığı düşünülebilir. Aslında tefsir çeşitlerini bu şekilde kategorize etmek tefsirin tedvininden çok sonra meydana gelen bir davranış olsa da tefsir ile ilgili çalışmaların mahiyetini tespit etmek maksadıyla faydalı olmaktadır.

2.2.2.1. Sosyal Meselelerin Ayetlerle İzahı:

Mu'cizât-ı Kur'âniyye'yi incelediğimizde Ahmed Mâhir'in yüze yakın ayetin açıklamasına yer verdiğini ya da bir konuyu açıklamak için bu ayetleri kullandığını görmekteyiz. O, genelde konu ile ilgili açıklamalar yapmış ve sonrasında o konuyla ilgili olduğunu düşündüğü ayeti, konuyu izah etmek için

⁵⁸ Mâhir, *Mu'cizât-ı Kur'âniyye*, 1/8-13.

⁵⁹ Nâsıruddîn Abdullâh b. Ömer b. Muhammed Bezzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* (Lübnan: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts), 2/31.

⁶⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908- 1918)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 9/234-235.

⁶¹ Mâhir, *Mu'cizât-ı Kur'âniyye*, 1/148-149.

⁶² Mevlüt Güngör, "Tefsir'de Konulu Tefsir Metodu", *İslâmi Araştırmalar* 2/7 (ts.), 50.

kullanmıştır. Bu bağlamda birkaç yerde aynı ayetleri farklı konular için kullandığını görmekteyiz. Örneğin “İslamiyet, Emr-i bi’l-Ma’ruf Nehy-i ani’l-Münker” isimli makalede ümmetin ulemasının tebliğ vazifesini sürdürmesi, bilmeyenlere bildiklerini anlatması gerektiğini söylemiş ve Mâide suresinin 54. ayetinin “Allah yolunda cihad ederler. (Bu yolda) hiçbir kınayıcının kınamasından da korkmazlar” kısmını bu durumu teyit etmek için kullanmıştır.⁶³ Aynı ayeti Zemahşerî de iyi bir şeyi emredip, kötü olanı ortadan kaldırma konusunda korkusuz davranmaları şeklinde açıklamıştır.⁶⁴ “İslamiyet, Emaneti ve Adaleti Ehline Vermek” makalesinde Mâide suresinin 54. ayetinin aynı kısmını adaletin uygulanması hususunu açıklarken kullanmıştır. Ona göre adalet, havf ve recâdan arınıp “hiçbir kınayıcının kınamasından korkmayarak” sağlanabilecektir.⁶⁵ Bu örneklerde görüldüğü üzere aynı ayeti, hem Müslümanların iyiliği tavsiye edip, kötülükten sakındırmalarına ilişkin davranışlarında hem de adaleti sağlama hususunda kimsenin eleştirisinde korkmadan doğru bildiklerini anlatmaları şeklinde farklı konuları açıklamak için kullanmıştır. Onun orta yolda olmak konusundaki vurguları ibadet ve kulluk ile ilgili konularda da öne çıkmaktadır.⁶⁶ Öte yandan Şûrâ 38. ayetini hem istişare hem de kardeşlik konusunda kullanmıştır. Ayette “Rablerinin çağrısına uyarlar, namazı özenle kılarlar. İşleri de aralarındaki danışma ile yürütür. Kendilerine verdiğimiz rızıktan başkaları için harcarlar” denilmektedir. Bu ayetlerle beraber birkaç ayet daha zikrederek istişarenin önemi ve adalet ile yapılmasının gereği gibi hususlara değinilmiştir.⁶⁷ Benzer şekilde bazı müfessirler ayette istişareden yani tek başına değil danışarak karar vermenin öneminden⁶⁸ ve müminlerin bir işi yapmak için anlaştıklarından, birbirlerine hem destek hem de yardımcı olmalarından bahsetmişlerdir.⁶⁹ Ahmed Mâhir ise Ensar ile Muhacirler arasındaki kardeşlik duygusuna vurgu yaparak, ayetin kendi ihtiyacını ikinci planda tutmaya delalet ettiğini söylemiş ve ayeti kardeşlik konusuyla da

⁶³ Mâhir, *Mu’cizât-ı Kur’âniyye*, 1/35-39.

⁶⁴ Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Ez-Zemahşerî, *Keşşâf* (Kahire: Dâru’l-Kütübî’l-Mısıriyye, 1922), 2/257-258.

⁶⁵ Mâhir, *Mu’cizât-ı Kur’âniyye*, 1/75.

⁶⁶ Lamia Levent, “Ahmed Mâhir Efendi’nin Ubudiyet-İbadet Konusuna Metafizik Yaklaşımları”, *Diyanet İlmî Dergi* 48/2 (ts.), 129.

⁶⁷ Mâhir, *Mu’cizât-ı Kur’âniyye*, 1/42, 48.

⁶⁸ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân* (Kahire: Dirâsetü Arabiyye ve’l-İlmiyye, 2001), 20/523; Ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, 5/415.

⁶⁹ Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahrüddin Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb* (Lübnan: Dâru’l-Fikr, 1981), 27/178.

ilişkilendirmiştir.⁷⁰ Zira bazı müfessirler de bu ayetin Ensar hakkında indiğini söylemektedir.⁷¹ Ahmed Mâhir'in ayeti kardeşlikle irtibatlandırması da bu bilgi nedeniyle olabilir. Bu örneklerde de ayet ile ilgili tefsiri bilgileri, farklı konularla ilişkilendirerek kullandığını görmekteyiz.

Ahmed Mâhir'in yaşadığı dönemin baskıcı, yasakçı bir süreç olması ve akabinde meydana gelen sorunlar, onun bu konuları çalışmalarına taşımasına neden olmuştur. Zira incelediğimiz çalışmada da pek çok sosyal meseleyi ele aldığını görmekteyiz. Örneğin ihtilaflardan, kardeşliği bozacak ayrışmalardan uzak durulmasını “Artık bundan (Kur’ân’dan) sonra hangi söze inancaklar?”⁷² ayetinin bir gereği olarak göstermiştir.⁷³ Yine iki kişinin arasını düzeltmenin önemini “Onların fısıldaşmalarının birçoğunda hayır yoktur. Ancak bir sadaka verilmesini yahut bir iyilik yapılmasını ya da insanların arasının düzeltilmesini isteyenler müstesnadır. Kim Allah’ın rızasını elde etmek için bunu yaparsa, biz ona ileride büyük bir karşılık vereceğiz”⁷⁴ ayetiyle vurgulamıştır.⁷⁵

Diğer taraftan, bulunduğu dönemdeki anlamlarından hareketle, ayetleri çeşitli teknolojik olayları anlamak için kullandığı da olmuştur. Örneğin “...Bir de demiri indirdik ki onda büyük bir güç ve insanlar için yararlar vardır...”⁷⁶ ve “...O yerin karanlıklarındaki tek bir taneyi bile bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır.”⁷⁷ ayetleriyle, fen konularını anladıkça ve o konular açığa çıktıkça Kur’ân’ın sözünün gerçekleşmiş olacağını ifade etmiştir.⁷⁸ Yine “Binmeniz ve güzelliğini seyretmeniz için atları, katırları ve eşekleri de yarattı. O sizin bilmediğiniz başka şeyler de yaratır”⁷⁹ ayetinden hareketle önceden eşek olarak yorumlanan bineklerin, bugün otomobiller ve trenler olarak anlaşılmasının, Kur’ân’ın mucizesine delil olduğunu ve zamanla daha nicesinin ortaya çıkacağını söylemektedir.⁸⁰ Bu örneklerden anlaşıldığı üzere ayetler

⁷⁰ Mâhir, *Mu’cizât-ı Kur’âniyye*, 1/65.

⁷¹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, 20/523; Ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, 5/415; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*.

⁷² *Kur’ân Yolu Meâli*, Mürselât 77/50.

⁷³ Mâhir, *Mu’cizât-ı Kur’âniyye*, 1/22.

⁷⁴ *Kur’ân Yolu Meâli*, Nisâ 4/114.

⁷⁵ Mâhir, *Mu’cizât-ı Kur’âniyye*, 1/114.

⁷⁶ *Kur’ân Yolu Meâli*, Hadid 57/25.

⁷⁷ *Kur’ân Yolu Meâli*, En’âm 6/59.

⁷⁸ Mâhir, *Mu’cizât-ı Kur’âniyye*, 1/91.

⁷⁹ *Kur’ân Yolu Meâli*, Nahl 16/8.

⁸⁰ Mâhir, *Mu’cizât-ı Kur’âniyye*, 1/24-25, 89.

olaylarla ilişkilendirilirken, ayetin Kur’ân ve tarihi bağlamının müfessir tarafından verilmediği görülmektedir. Bu durumda müfessirin mevcut olaylarla ayetlerin ilişkisini kurarken, kendi tercihlerine mi yoksa -belirtmese de- belli bir bilgi birikimine mi dayandığı net olarak anlaşılmamaktadır.

2.2.2.2. Tefsir ve Hadis Birikiminden Yararlanması:

Kur’ân’ı Kur’ân ile tefsir etme metodu diye kabul edilen, herhangi bir ayeti açıklarken başka bir ayeti kullanma üslubu, müfessirlerin çokça başvurduğu bir tefsir tarzı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸¹ Ahmed Mâhir de bu çalışmasında zaman zaman bu yöneme başvurmuştur. Konuya giriş kısmında “Yaş ve kuru her şeyin kitapta olduğu”⁸² ayetini verdikten sonra maddi, manevi, dünyevi, uhrevi her şeyin onda olduğunu söylemiştir. İstibdat⁸³ zamanlarında yolunu şaşırıp nereye gideceğini ne yapacağını bilemeyenlerin yardım arayışları sırasında –her şeyin içinde mevcut olduğu- Kur’ân, “Biz zulmetmekte olan nice memleketleri kırıp geçirdik ve onlardan sonra başka başka toplumlar meydana getirdik” ayetiyle içinde buldukları perişan halin bir açıklaması olmuştur. Yani ayete göre bir kavmin yıkımına sebep, yaptıkları zulüm ve baskılar olmuştur.⁸⁴ “İslamiyet, Kesb ve Ticaret” başlığında ise Mülk suretinin 15. ayetini verdikten sonra; gündüzün geçim temini olduğunu,⁸⁵ hiçbir ticaretin inanalar için ibadete engel teşkil etmeyeceğini⁸⁶ yeryüzünde Allah’ın nimetlerinin bulunduğunu anlatan ayetleri⁸⁷ bu durumu örneklendirmek için kullanmıştır.⁸⁸

81 Ebû Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşir el-Ezdî İbn Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, thk. Ahmed Ferîd (Lübnan: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003), 3/529, 3/193; Ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, 6/173, 3/256; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 22/147, 1/264; Ayrıca bkz. Burhan Baltacı, "Osmanlı Dönemi Ayet Tefsirleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 9/18 (2011), 415-416.

82 *Kur’ân Yolu Meâli*, En’âm 6/59.

83 İstibdat dönemi, I. Meşrutiyetten sonra özgürlüklerin kısıtlandığı 30 yıllık bir süreci ifade etmektedir. Daha fazla bilgi için bk. Ahmed Oğuz, “Türk Demokrasi Tarihinde Muhalefet Geleneğinin Oluşması Açısından Sultan II.Abdülhamid Ve Dönemi”, *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2013); Suat Zeyrek, “II. Meşrutiyet Döneminde İktidar –Muhalefet Çekişmeleri Üzerine Genel Bir Bakış”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2013), 2.

84 Mâhir, *Mu’cizât-ı Kur’âniyye*, 1/9-10.

85 *Kur’ân Yolu Meâli*, Mülk 67/15.

86 *Kur’ân Yolu Meâli*, 24/ Nûr 37.

87 *Kur’ân Yolu Meâli*, 62/ Cum’a 10.

88 Mâhir, *Mu’cizât-ı Kur’âniyye*, 1/184-185.

Ahmed Mâhir'in bazı konularla ilgili ayetleri açıklarken müfessirlere atıfta bulunduğu da olmuştur. Örneğin “Allah’a ve peygamberine karşı savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası ancak ya öldürülmeleri veya asılmaları yahut el ve ayaklarının çapraz olarak kesilmesi ya da buldukları yerden sürgün edilmeleridir...”⁸⁹ ayetindeki “yahut” ibaresinde müfessirlerin farklı yorumları olduğuna değinip bunları açıklamıştır.⁹⁰ “Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder...”⁹¹ ayetinin açıklamasına yer verirken de Kâbe'nin anahtarının emaneti ile ilgili hususları açıklamıştır.⁹² Her ne kadar isim zikretmese de bu izahların tefsirlerde yer aldığını görmekteyiz.⁹³ Bu da mevcut tefsir birikimine hâkimiyetini göstermektedir.

Eserde bazı ayetlerin izahında hadisleri kullandığını görmekteyiz. Bakara 269'da “Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş” ifadesinde geçen hikmetin ahlakın esası olarak açıklandığını görmekteyiz. Bunun devamında “Sen elbette üstün bir ahlâka sahiptin”⁹⁴ ayeti, Hz. Aişe'nin Muhammed'in ahlakını soran birine; “Sen Kur'ân okudun mı? Okudun ise onun ahlakı aynı Kur'ân idi” cevabını verdiği hadisi örnek gösterilmiştir.⁹⁵ Başka hadisleri de yine bu ayeti açıklamak için kullanmıştır. Yine “Mü'minlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturup kalanlar, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad etmekte olanlara eşit olamazlar. Allah, malları ve canlarıyla cihad edenleri, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı. Gerçi Allah bütün mü'minlere o güzel geleceği vaad etmiştir, ama mücahitleri -çok büyük bir karşılıkla- oturanlardan üstün kılmıştır”⁹⁶ ayetine dair açıklamalar yaptıktan sonra “Allah yolunda cihad edenler için Allah cennette yüz derece hazırlamıştır. Her derecenin arası yerle gök arası kadardır” hadisine yer vermiştir.⁹⁷ Bu örneklerde de müfessirin, -ayetleri sosyal meselelerle ilişkilendirdiği örneklerdekine benzer şekilde- hangi ayetin hangi hadisle açıklanacağı konusunda seçimlerde bulunduğu görülmektedir.

89 *Kur'ân Yolu Meâli*, 5/Mâide 33.

90 Mâhir, *Mu'cizât-ı Kur'âniyye*, 1/104.

91 *Kur'ân Yolu Meâli*, 4/ Nisâ 58.

92 Mâhir, *Mu'cizât-ı Kur'âniyye*, 1/74.

93 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, 2/80.

94 *Kur'ân Yolu Meâli*, 68/ Kalem 4.

95 Mâhir, *Mu'cizât-ı Kur'âniyye*, 1/168-170.

96 *Kur'ân Yolu Meâli*, 4/ Nisâ 95-96.

97 Mâhir, *Mu'cizât-ı Kur'âniyye*, 1/246-248.

2.3. Fâtiha Tefsiri

Ahmed Mâhir'in Fâtiha suresinin tefsirine ilişkin bu eseri Dârülfünun'da okuttuğu tefsir dersleri notlarından oluşmuştur.⁹⁸ Osmanlı dönemi ile ilgili tefsir çalışmalarına ya da daha özel olarak "sure tefsirleri, Fâtiha tefsirleri" şeklinde sınıflandırma yapılan literatür inceleme odaklı çalışmalara baktığımızda onun bu eserini araştırmacıların farklı şekilde değerlendirdiklerini görmekteyiz. Kimileri bunu tefsir çalışmalarından biri olarak zikrederek özgün bir kitap saymıştır.⁹⁹ Ancak bu eserin, Beydavî'nin tefsirinin tercümesi olduğunu söyleyenler olduğu gibi, Osmanlı dönemi tefsir çalışmalarını sıralarken Ahmed Mâhir'i eser meydana getirmiş olarak saymayanlar da olmuştur.¹⁰⁰ Kendisi ise, "İfade-i Mahsusa" kısmında Beydâvi'nin tefsirini takip etmek suretiyle okuttuğu derslerin kaybolmaması için bunu yazıp derslere bazı açıklamalar ilave ettiğini söylemiştir.¹⁰¹ Ayrıca hatıratında padişaha Fâtiha suresi ile ilgili eserini takdim ettiği için takdir gördüğünden bahsetmiştir.¹⁰² Osmanlı devlet adamlarının tefsire katkılarıyla ilgili bir çalışmanın bir kısmında çok özet bir şekilde bu tefsirin içeriğinden bahsedilmiştir. Ancak yorumlar okunduğunda haliyle bahsedilen görüşlerin sahibinin Ahmed Mâhir olduğu düşünülmektedir. Çalışmada Mâhir'in hangi kısımları Beydavi'den aldığı, nerelerin kendi yorumları ya da ne kadar özgün olduğunu tartışılmamıştır.¹⁰³ Başka bir çalışmada ise bu eserin Beydâvi'nin tefsirine çeşitli açıklamalar, eklemeler yapılarak oluşturulduğu söylenmiştir.¹⁰⁴ Aktardığımız bilgilerden hareketle bu eser, özgün bir tefsir midir, bir tercüme midir, net bir sonuca varılamamaktadır. Bu sebeple çalışmanın kendisi burada incelenecek, bu sorulara bir cevap aranmaya çalışılacaktır.

98 Abdülkadiroğlu, *Kültürümüzden Esintiler*, 481; Murat Kaya, "Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsir Çalışmaları", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 15-16 (2013), 86; Er, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Devlet Adamlarının Tefsir İlimine Katkıları*, 53.

99 Mehmet Akif Alpaydın, "Osmanlı Dönemi Türkçe Tefsir Eserleri", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (Şubat 2016), 145; Hidayet Aydar, "17. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış" (Sahn-ı Semân'dan Dârülfünun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl, İstanbul, 2017), 160-161.

100 Ziya Demir, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fâtiha Tefsirleri* (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987), ayrıca bk. İshak Doğan, "Osmanlı Dönemi Kur'ân Araştırmaları", *Makâlât*, 1 (Ocak 1999).

101 Ahmed Mâhir, *el-Fâtiha fî Tefsiri'l-Fâtiha* (İstanbul: Hukuk Matbaası, 1331), 3.

102 Abdülkadiroğlu, *Kültürümüzden Esintiler*.

103 Er, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Devlet Adamlarının Tefsir İlimine Katkıları*, 58-61.

104 Abdülkadiroğlu, *Kültürümüzden Esintiler*, 482.

Eser, “İfade-i Mahsusa” kısmıyla başlamaktadır. Burada Ahmed Mâhir, Fâtiha’nın aslında Kur’ân’ın bir nevi özeti, hakikat ve hikmetlerin toplandığı bir sure olduğundan bahsetmiştir. Sonra da cesaret ederek ders notlarından bu eseri meydana getirdiğini söylemiştir.¹⁰⁵ Surenin tefsirine geçmeden önce Kur’ân-ı Kerim’in nasıl bir kitap olduğundan ve iniş sürecinden, yedi harf ve kıraat meselelerinden, ayet, sure sayısı ve onların özelliklerinden bahsetmiş; daha sonra tefsir ve te’vil arasındaki farka değinmiştir. Bu kısımda tefsiri ikiye ayırmıştır. İlk kısım seleften gelen iniş sebepleri, nesh gibi konulara ilişkin olan rivayetlerle meydana gelen Sa’lebî, Taberî; diğeri ise dile dair açıklamaları da içeren Zemahşerî, Beydâvî gibi âlimlerin eserlerinden oluşmaktadır.¹⁰⁶ Benzer bilgileri daha önceki dönemlerde yaşamış başka âlimlerin eserlerinde de görmek mümkündür.¹⁰⁷ Bunların aslında tefsir ilmi geleneğindeki bilgilerden teşekkül ettiği görülmektedir. İncelenen eserin Mâhir’in tefsir derslerinde okuttuğu notlardan oluştuğu hatırlandığında, bu birikimi tefsirinde aktarması makul görünmektedir. Mâhir sonrasında tefsir kitaplarını “Veciz, Vasît, Basit” şeklinde üç kategoriye ayırır. Aslında bu tarz bir sınıflandırma da yine ilmi gelenekte bulunmaktadır. Nitekim Taşköprizâde (ö.968/1561)¹⁰⁸ de aynı ayrımı yapmaktadır.¹⁰⁹ Verdiği tüm bu bilgilerle, Mâhir’in bu alandaki ilmi birikime hâkim olduğunu görmek mümkündür.

Giriş mahiyetindeki açıklamalardan sonra Fâtiha suresinin tefsirine geçilmiştir. Burada surenin hangi isimlerinin olduğu, neden sureye o isimlerin verildiği, ayetlerin hangi olayın ardından nazil olduğu gibi bilgiler verilmiştir.¹¹⁰ Ancak bahsedilen bilgilerin hiçbir ilave yapılmadan Beydâvî’nin tefsiri-

¹⁰⁵ Mâhir, *el-Fâtiha fî Tefsîri’l-Fâtiha*, 2-4.

¹⁰⁶ Mâhir, *el-Fâtiha fî Tefsîri’l-Fâtiha*, 5-11.

¹⁰⁷ Sıtkı Gülle, “İlk Osmanlı Şeyhülislâm’ı Şemseddin Muahmmmed B. Hamza Fenari (751-834/1350-1431) ve Onun Aynu’l-A’yan Tefsiri”, *İ. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999), 245; Şükrü Maden, “Öne Çıkan Konuları İtibariyle Osmanlı Dönemi Fâtiha Sûresi Tefsir Literatürü”, *Osmanlı Düşüncesi Kaynakları ve Tartışma Konuları*, ed. Fuat Aydın vd. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 559-560.

¹⁰⁸ Mesut Kaya, “Matüridi Tefsiri’nin Osmanlı Tefsirciliğindeki İzleri”, *Osmanlı’da İlm-i Tefsir*, ed. M. Taha Boyalık- Harun Abacı (İstanbul: İSAR Yayınları, 2019), 60.

¹⁰⁹ Esasen bu kavramlar Vâhidî, et-Tefsîru’l-Basît isimli tefsiri ve bu tefsiri özetleyerek kısaca “el-Vasît” ve “el-Vecîz” diye bilinen iki ayrı tefsirin isimlerinden gelmiştir. Bk. Osman Kara, “Vahidî Ve Tefsîrindeki Metodu” 2/3 (2013), 296. Hatta Gazzalî’nin bu eserlerden fıkıh konusunda yazdığı üç eserini bu çalışmaların isimlerinden ilham alarak yazdığı da söylenmektedir. Bk. Hadiye Ünsal, “Ebü’l-Hasen el-Vâhidî’nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2013), 136.

¹¹⁰ Mâhir, *el-Fâtiha fî Tefsîri’l-Fâtiha*, 13-14.

rinden¹¹¹ alındığı görülmektedir. Bununla birlikte Mâhir, Beydâvî'den aldığı “Fâtiha suresinin iki defa indiği” ile ilgili rivayetleri, tarihi bilgileri kullanarak açıklamakta; Beydâvî den aldığı kısma izah getirmektedir. Örneğin, Besmele'nin Fâtiha'dan olup olmadığına ilişkin Beydâvî'nin vermiş olduğu kısa bilgileri¹¹² eserine aldıktan sonra, bu bilgileri farklı mezhep görüşlerinin detaylı izahlarına yer vererek açıklamıştır.¹¹³ Ayrıca Besmele'nin ayet olup olmadığı, fazileti, “ıyyâke” ifadesinin başa gelmesi gibi konularda ilave bilgiler verdiğini görmekteyiz. Bu durum Osmanlı döneminde yazılan -ki bunların 14. ve 18. yy arasında otuzdan fazla olduğu söylenmiştir- Fâtiha suresi tefsirlerinde görülen ortak noktaldandır.¹¹⁴ Özetle, Mâhir, her ayetle ilgili çoğunlukla Beydâvî'den aktardığı bilgilerden sonra “istitrâd/ara söz” isimli başlık altında rivayetlerden, mezhebi görüşlerden örneklerle konuya açıklık getirmiştir.¹¹⁵

Genel olarak Ahmed Mâhir, kitabın çoğu kısmında ayetin ilk tefsiri bilgilerini neredeyse hiç değiştirmeden Beydâvî'den almaktadır. Onu özgün kılan ise sadece tarihi bilgilerle ya da rivayetlerle ayetleri açıklaması değil, kimi yerlerde bu bilgilerin arasında tercihler yapmasıdır. Ayrıca çoğu ayeti, Beydâvî'den aldığı kısımların ya da bölümlerin arasından yorumlayarak açıklamıştır. Örneğin Fâtiha'nın son ayetindeki “dalâlete sapmışların yoluna da değil!” ifadesini açıklarken, bilerek kötü olanın seçilmesinin mutlak azap gerektireceğini fakat yanılarak kötünün seçilmesinin de azaba neden olabileceğini söylemiştir. Çünkü ona göre günahlar zehir gibidir ve yanlışlıkla yenilse de öldürücü olabilir.¹¹⁶ Yine birinci ayetin “Âlemlerin Rabbi” kısmında, her yaratılmışın varlığını devam ettirmek için var ediciye muhtaç olduğunu ve bu var edicinin Allah olduğunu, onun dışındaki her şeyin mümkün varlıklar olduğunu söyleyerek¹¹⁷ felsefi izahlarda bulunmuştur. Bazı kısımları açıklarken de şiiirden örnekler vermektedir.¹¹⁸ Mesela şükür ile ilgili izahlarda İbn Arabî'nin bir beytini eklemiştir.¹¹⁹ Aynı şiiri Fâtiha suresinin 2. ayetini açıklarken Ze-

111 Bk. Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* 1/25.

112 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, 1/25.

113 Mâhir, *el-Fâtiha fî Tefsîri'l-Fâtiha*, 16-17.

114 Maden, “Öne Çıkan Konuları İtibariyle Osmanlı Dönemi Fâtiha Süresi Tefsir Literatürü”, 560.

115 Bk. Mâhir, *el-Fâtiha fî Tefsîri'l-Fâtiha*, 19, 28, 30.

116 Mâhir, *el-Fâtiha fî Tefsîri'l-Fâtiha*, 59.

117 Mâhir, *el-Fâtiha fî Tefsîri'l-Fâtiha*, 38-39.

118 Mâhir, *el-Fâtiha fî Tefsîri'l-Fâtiha*, 53.

119 Mâhir, *el-Fâtiha fî Tefsîri'l-Fâtiha*, 35.

maşherî de vermiştir.¹²⁰ Yine eserde yer alan bazı izahlarda, “ulemadan ya da müfessirlerden bazıları” diyerek isim belirtmeden çeşitli örneklemeler de yapmıştır. Örneğin Allah kelimesinin “Lâhâ” kelimesinden türediği ve bazı ulemanın onun Süryanice olduğunu¹²¹ söylediğini aktarmıştır.¹²² Bazı müfessirlerin “Rab” kelimesinin mübalağa bildirmek için sıfat olduğunu ve mutlak biçimde kullanıldığında Allah’a özgü olacağını söylediklerini eklemiştir.¹²³ Buna benzer yorumları Mâhir’in bahsettiği şekilde farklı tefsirlerde görmekteyiz.¹²⁴ Her ne kadar bu bilgileri nereden aldığını, “bazı müfessirler”, “bazı ulema” ile kimleri kastettiğini beyan etmese de açıklamalarında bu ilişkileri kurması¹²⁵, onun çeşitli tefsirlerdeki mevcut birikime hâkim olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Ahmed Mâhir, eğitim, din, siyaset gibi pek çok toplumsal tartışmanın yaşandığı Meşrutiyet döneminde hem siyasetçi hem de dini kimliği ile ön plana çıkmış önemli bir alimdir. Bu dönemde farklı konuları yeni bir metot ile ele alan tefsir yazımından ziyade, genellikle mevcut tefsir birikimini yorumlayan eserler meydana getirilmiştir. Tercümelerin çokça yer almasının yanı sıra sure tefsirlerine ve özellikle Fâtiha’nın tefsirine bu dönemde yer verilmiştir. Başta Beydâvî olmak üzere Zemahşerî, Râzî gibi âlimlerin tefsirleri kaynak olarak kullanılmıştır. Dönemin tefsirlerinde görülen bu özellikler Ahmed Mâhir’in iki eserine de yansımıştır. Onun bu eserlerindeki açıklamaları incelendiğinde mevcut tefsir birikimine hâkim olduğunu görülmektedir. Fâtiha suresinin tefsirini yaparken, Fâtiha ile ilgili temel bilgilere, mezhebi tartışmalara, müfessir görüşlerine yer verme ve bazı açıklamalarında şiirlere müracaat etme şeklinde benimsediği yöntem, bu durumun bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca siyasi görevinin bulunması ve din adamı kimliği onun hem söylemlerine hem de eserlerinin muhtevasına etki etmiştir. Özellikle “Mu’cizât-ı Kur’âniyye” isimli eserinde dönemin siyasi ve dini sorunlarını “Kur’ân’ın her

¹²⁰ Zemahşerî Besmeleyi de ayetten saydığı için 2. ayet olarak “Âlemlerin rabbine hamd olsun” kısmını vermiştir. Bk. *Ez-Zemahşerî, Keşşâf*, 1/111.

¹²¹ Ebû İshâk Ahmed Es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-Beyân* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 2002), 1/96.

¹²² Mâhir, *el-Fâtiha fî Tefsîri’l-Fâtiha*, 29-30.

¹²³ Mâhir, *el-Fâtiha fî Tefsîri’l-Fâtiha*, 37.

¹²⁴ Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, 1/151; *Ez-Zemahşerî, Keşşâf*, 1/113-114; Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 1/233.

¹²⁵ Bu hususla ilgili daha fazla örnek için bk. Mâhir, *el-Fâtiha fî Tefsîri’l-Fâtiha*, 41, 50, 59.

türlü meseleyi içeren mucize bir kitap oluşu” düşüncesinden hareketle çözmeye çalışmıştır. Bu eser her ne kadar makalelerden oluşan, tefsir ilmine dair akademik bilgi verme kaygısı taşımayan bir çalışma olsa da; ayetlere getirdiği izahlar ve kullandığı bilgiler onun tefsir ilmi literatürüne hakimiyetini ortaya koymaktadır. Her iki çalışmasında da ayeti başka bir ayetle açıklaması, şiirlerle, hadislerle başvurması, iniş sebebi, mezhebi tartışmalar gibi tefsir ilmine ait bilgilere yer vermesi onun tefsirciliği hakkında ipuçları vermektedir. Ayrıca bu çalışmalarında da dönemin siyasi ve dini tartışmalarının izlerini bulmak mümkündür.

Ahmed Mâhîr’in Fâtihâ tefsiri, “özgün bir tefsir” ya da “Beydâvî’nin tercümesi” şeklinde farklı biçimlerde kategorize edilmiştir. Mâhîr, bu çalışmasının pek çok yerinde Beydâvî’nin tefsirini neredeyse bire bir alıntılanmaktadır. Ancak o, her kısmı almadığı gibi pek çok yerde bu alıntıları kendi görüşü, farklı müfessir izahları, şiirler gibi pek çok şekilde izah etmektedir. Bu yönü, Osmanlı döneminde “haşiye” denilen kitap telif yöntemiyle de benzerlik taşımaktadır.

Her dönem kendi içinde, kendi dini, siyasi, kültürel birikimi içinde doğru anlaşılabilir. Başka bir dönemi, bugünün tefsir anlayışı ve özgünlük kriterleriyle anlamlandırmaya çalışmak, eserin bağlamını oturtamamak başta olmak üzere pek çok sorunun oluşmasına neden olacaktır. Bu dönemin kodları başka dönemi tanımlamak için değil, belki söz konusu dönemleri anlamak için kullanılabilir. Bu bağlamda çalışmanın ders notlarının derlenmesiyle oluşturulduğu ve Osmanlı’da pek çok medresede Beydâvî’nin tefsirinin kaynak olarak kullanıldığı, şerh ve haşiye kültürünün yaygın olduğu hatırlandığında, Ahmed Mâhîr’in eserlerinin tefsir mirasına önemli katkılar yaptığı anlaşılabilir olacaktır.

Kaynaklar/References

- Abay, Muhammed. “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası”, *Di-
van* 1/6 (1999).
- Abay, Muhammed. “Osmanlı Döneminde Tefsir Haşiyeleri”. İstanbul, 2011.
- Abdulkadiroğlu, Abdülkerim. “Ahmed Mâhîr Efendi, Ballıklızâde”. *TDV İslam Ansiklopedisi*.
2/98. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Abdulkadiroğlu, Abdülkerim. *Kültürümüzden Esintiler*. Ankara: Akademi Kitabevi, 1997.
- Alpaydın, Mehmet Akif. “Osmanlı Dönemi Türkçe Tefsir Eserleri”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (Şubat 2016).
- Arpa, Recep. “Tâhîrî’l-Mevlevî’nin Tefsîr-i Hüseyînî Tercümesi’nden Bir Numûne”, *Usûl: İslam Araştırmaları* 21 (2014).
- Ateş, İbrahim. “Evkaf-ı Humayun Nezaretince Açılan İlk Yüksek Vaiz Okulu Medresetü’l-Va-
izîn”, *Diyanet Dergisi* 24/4 (1988).
- Aydar, Hidayet. “Osmanlılarda Tefsir Çalışmaları”. *Yeni Türkiye Dergisi* 6/33 (2000).

- Aykaç, Zikrullah. "Cumhuriyet'in Devraldığı Siyasi Miras: II. Meşrutiyet", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 71 (2021).
- Baltacı, Burhanettin. "Osmanlı Dönemi Ayet Tefsirleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 9/18 (2011).
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl*. 5 cilt. Lübnan: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, ts.
- Birişik, Abdülhamit. "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler". İstanbul, 2012.
- Birişik, Abdülhamit - Arpa, Recep. "Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011).
- Çavuşoğlu, Salih. *Osmanlı İmparatorluğunda Padişah Huzurunda Yapılan Tefsir Dersleri*. Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Demir, Ziya. *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fâtihâ Tefsirleri*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987.
- Demirel, Fatmagül. *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2007.
- Doğan, İshak. "Osmanlı Dönemi Kur'ân Araştırmaları", *Makâlât* 1 (1999).
- Dönmez, Gökhan - Öztürk, Cemal. "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Siyasi İktidar Anlayışı: İttihat ve Terakki Cemiyeti Bonapartist Miydi?", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2018).
- Er, Ahmed. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Devlet Adamlarının Tefsir İlmine Katkıları*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Es-Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed. *el-Keşf ve'l-Beyân*. 10 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, 2002.
- Ez-Zemaşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Keşşâf*. 6 cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l- Mısriyye, 1. Basım, 1922.
- Gövsâ, İbrahim Alâettin. "Mâhir Efendi, Ahmed (1870-1926)". *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*. İstanbul: Yedigün Neşriyat, 1946.
- Gülaçar, Ayşe Güher. "II. Meşrutiyet Dönemi İktidar Oluşumu Sürecinde Basının Rolü", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 3/Prof. Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı (ts.).
- Gülle, Sıtkı. "İlk Osmanlı Şeyhülislâm'ı Şemseddin Muahmed B. Hamza Fenari (751-834/1350-1431) ve Onun Aynı'l-A'yan Tefsiri", *İ. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1999).
- Gündüz, Mustafa. "II. Meşrutiyet Dönemi Türkçü, İslamcı ve Batıcı Görüşlere Mensup Aydınların Toplumsal Değişme Telakkileri", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 1/4 (2005).
- Güney, Ahmed Faruk. "Gaza Devrinde Kur'ân'ı Yorumlamak: Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Eserleri", *DİVÂN İlmî Araştırmalar* 1/15 (2005).
- Güngör, Mevlüt. "Tefsir'de Konulu Tefsir Metodu", *İslâmî Araştırmalar* 2/7 (ts.).
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Meşrutiyet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29/388. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- İbn Süleyman, Ebû Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşir el-Ezdî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. 3 cilt. ed. Ahmed Ferîd. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Dârülfünun". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 8/521-522. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- İnal, Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2. Basım, 1970.
- Kara, Osman. "Vahidî Ve Tefsirindeki Metodu", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2013).

58 • KASTAMONULU OSMANLI ÂLİMİ BALLIKLIZADE AHMED MÂHİR EFENDİ
(1860-1925) VE TEFSİRCİLİĞİ

- Kara, Ömer. “İslam Geleneğinde Ümera Huzurundaki Bilimsel Toplantıların Osmanlıcası: Huzur Dersleri”. *Osmanlı Toplumunda Kur’ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*. ed. Bilal Gökçür vd. İlim Yayma Vakfı, ts.
- Kara, Ömer. “Osmanlı’da Huzur Dersleri Geleneği ve Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011).
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi-İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908 - 1918)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi-Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876 -1907)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Kaya, Mesut. “Matüridi Tefsiri’nin Osmanlı Tefsirciliğindeki İzleri”. *Osmanlı’da İlm-i Tefsir*. ed. M. Taha Boyalık - Harun Abacı. İstanbul: İSAR Yayınları, 2019.
- Kur’ân Yolu Meâli*. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.
- “Ahmed Mâhîr Efendi”. *Meydan Larousse*. ed. Safa Kılıçlıpğlu vd. 14 cilt. İstanbul, 2. Basım, 1992.
- Levent, Lamia. “Ahmed Mâhîr Efendi’nin Ubudiyet-İbadet Konusuna Metafizik Yaklaşımları”, *Diyanet İlmî Dergi* 48/2 (ts.).
- Levent, Lamia. *Ahmed Mâhîr Efendi Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Maden, Şükrü. “Öne Çıkan Konuları İtibariyle Osmanlı Dönemi Fâtîha Sûresi Tefsir Literatürü”. *Osmanlı Düşüncesi Kaynakları ve Tartışma Konuları*. ed. Fuat Aydın vd. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019.
- Mâhîr, Ahmed. *Mu’cizât-ı Kur’âniyye*. İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1328.
- Mâhîr, Ahmed. *el-Fâtîha fî Tefsiri’l-Fâtîha*. İstanbul: Hukuk Matbaası, 1331.
- Oğuz, Ahmed. “Türk Demokrasi Tarihinde Muhalefet Geleneğinin Oluşması Açısından Sultan II.Abdülhamid Ve Dönemi”, *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2013).
- Özcan, Esat. “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]* 17 (2020).
- Öztürk, Mustafa. “Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış”. *Osmanlı Toplumunda Kur’ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*. ed. Bilal Gökçür vd. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur’ân ve Tefsir Akademisi, 2011.
- Öztürk, Mustafa. “Son Dönem Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Kur’ân ve Tefsir Çalışmaları”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014).
- Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahrüddin. *Mefâtihu’l-Gayb*. 32 Cilt. Lübnan: Dâru’l-Fikr, 1. Basım, 1981.
- Şahin, Kamil. “Ahmed Hamdi Serbestzâde”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2/72-73. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*. 25 Cilt. Kahire: Dirâsetü Arabiyye ve’l-İlmîyye, 1. Basım, 2001.
- Tekin, Mustafa. “Dönemin İslamcılarının II. Abdulhamid’e Bakışı”, *Birey ve Toplum* 1/1 (2011).
- Ünsal, Hadiye. “Ebû’l-Hasen el-Vâhidî’nin Hayatı, Eserleri ve Tefsir Tarihindeki Yeri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2013).
- Yıldız, Sakıp. “Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987).
- Zengin, Zeki Salih. “Osmanlılar’da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 36 (2016).
- Zeyrek, Suat. “II. Meşrutiyet Döneminde İktidar –Muhalefet Çekişmeleri Üzerine Genel Bir Bakış”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2013), 2.